

HISTORY OF UKRAINE / ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.5

VIRA V. NAZAROVA¹, ANDRII P. HRYTSENKO², POLINAS. VORONA²¹Schechter Institute of Jewish Studies (Israel)²Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (Ukraine)**RESULTS OF THE RESEARCH OF THE HLUKHIV JEWISH CEMETERY BY
SCIENTISTS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH PROJECT IN
2023-2024**

Abstract. *As part of the implementation of the joint Ukrainian-Israeli research project “Preservation of the cultural heritage of the Jewish cemetery in Hlukhiv, Sumy region as the only Jewish necropolis in the east of Ukraine by means of digital humanitarianism” at the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University together with scientists from the Schechter Institute of Jewish Studies (Jerusalem, Israel) the study of the Hlukhiv Jewish cemetery was intensified.*

In general, the implementation of the project, planned for two years, helps to solve the issue of physical preservation of the ancient Jewish cemetery in Hlukhiv through the study of Jewish heritage by students and post-graduate students of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University in cooperation with Israeli partners, as well as the creation of a website and a database about a combination of electronic photos, their geodata, information about burials and tombstones. As of 2019, local historians and historians have identified 1,040 tombstones of the Jewish cemetery in Hlukhiv. 438 of them dated from the 19th to the beginning of the 20th century (until 1921) and can be considered monuments of local history. In the fall of 2023 and spring of 2024, the participants of the international project conducted reconnaissance and direct study of the tombstones of the Jewish cemetery. The search for hitherto unknown tombstones is being carried out as much as possible, and in cooperation with colleagues from Israel, active work is being carried out to decipher the epitaphs of the tombstones found. In the process of excavation, a number of buried graves were discovered along the western border of the cemetery.

So far, as a result of the work carried out, 14 previously unknown burials have been discovered, 6 tombstones of which have been preserved in fragments. Among the newly discovered objects that help to create a collective portrait of the buried, the following women's burials are of particular interest: an unmarried girl (the name in the epitaph is chipped off), the daughter of Moshe Babad (died in 1916). Next to the gravestones of Sara-Esther, daughter of Pesach Burshtynskyi (died in 1915). A little further in the same row – a matseva from the grave of Fruma, the daughter of Zelika Greenblatt, who died in 1918, was thrown to the ground.

Within the framework of a joint international project together with the scientists of the Shechter Institute, it was also possible to decipher the epitaphs of three previously discovered tombstones and update the decipherments of 5 more tombstones that have already been read. In particular, it was possible to read the name of Rivka, who died in 1896. Also, it was possible to decipher the date of death of the deceased (April 10, 1913) on the tombstone of Moisha – the son of Yakov Nepomnyashchy. As a result of thorough cleaning and redrawing of the half-erased inscriptions, it was possible to read the name of the representative of the hereditary honorary citizens of the Lazarevs – a woman buried in 1866, whose name in the Russified version was Luiza Markivna. There is no duplicate inscription in Hebrew on this tombstone.

In addition, thanks to the implementation of a joint Ukrainian-Israeli research project, the dates of birth and death of the famous Jewish writer Lazar Davidovych Zweifel, buried at the Hlukhiv cemetery, were read for the first time on the tombstone and now accurately determined. He was born on the Gregorian calendar on April 14, 1815, and died on February 21, 1888.

Thus, during the first stage of cooperation between Ukrainian and Israeli scientists, seven epitaphs of newly discovered tombstones and epitaphs of three tombstones, which were previously impossible to read, were deciphered. In addition, clarifications and additions were made to the epitaphs of six more previously discovered tombstones. So, the total number of known burials of the Hlukhiv Jewish cemetery has reached 1056. In cooperation with Israeli colleagues, the texts of the epitaphs of the remaining 8 tombstones found in the field season of autumn 2023 and spring 2024 were deciphered. All of them are monuments of history. The total number of burials of the Hlukhiv Jewish cemetery, which are of interest from the point of view of history, has now increased to 446.

Careful and methodical work continues, but even the first modest results allow us to draw conclusions about the presence of another separate plot for the burial of unmarried girls at the Hlukhiv Jewish cemetery along the western border of the cemetery. Also, new finds confirm the location of the burials of the victims of the Jewish pogrom on February 22-23, 1918 in the southwestern part of the cemetery.

Therefore, the collected historical data have historical, scientific, ecological and chronological value and allow to determine the peculiarities of the development of the Hlukhiv Jewish community, its most famous representatives, bearers of Jewish traditions and culture during the Soviet times. In the fall of 2024, our research works will receive a further study of fallen and broken tombstones, their lifting and processing of the received information for the purpose of physical and informational preservation of the cemetery as the Jewish heritage of Ukraine, as well as popularization of this topic among the population.

Keywords: Jews, Hlukhiv, tombstones, burials, Hlukhiv Jewish cemetery, stakes active portrait, international cooperation, local history.

Citation. Nazarova V.V., Hrytsenko A.P., Vorona P.S. Results of the research of the Hlukhiv Jewish Cemetery by scientists of the International scientific research project in 2023-2024. *Sumskyi istoryko-arkhivnyy zhurnal* [Sumy historical and archival journal]. №XLII. 2024. Pp.5-16 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.5

НАЗАРОВА В.В.¹, ГРИЦЕНКО А.П.², ВОРОНА П.С.²

¹Інститут єврейських досліджень імені Шехтера (Ізраїль)

²Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (Україна)

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛУХІВСЬКОГО ЄВРЕЙСЬКОГО КЛАДОВИЩА ВЧЕНИМИ МІЖНАРОДНОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ПРОЄКТУ У 2023-2024 РОКАХ

Анотація. У рамках виконання спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проєкту “Збереження культурної спадщини єврейського цвинтаря у Глухові Сумської області як єдиного єврейського некрополя на сході України засобами цифрової гуманітаристики” у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка разом із вченими з Інституту єврейських досліджень імені Шехтера (м. Єрусалим, Ізраїль) активізувалося дослідження історії Глухівського єврейського цвинтаря в рамках діяльності єврейської громади Глухова протягом XVIII – XX століть. Станом на 2019 рік краєзнавцями та істориками були ідентифіковані 1040 надгробних плит Єврейського кладовища в Глухові. Зокрема, 438 із них датувалися періодом XIX – початком XX ст. (до 1921 року).

Загалом реалізація запланованого на два білатерального міжнародного наукового співробітництва з Державою Ізраїль сприяє вирішенню питання фізичного збереження стародавнього єврейського цвинтаря у Глухові шляхом дослідження єврейської спадщини студентами та аспірантами Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка у співпраці з ізраїльськими партнерами, а також створення веб-сайту та бази даних із об’єднанням електронних

світлин, геоданих поховань, а також відомостей про поховання та надгробки. Загальна кількість відомих поховань Глухівського єврейського цвинтаря наразі досягла кількості – 1056, а загальна кількість ідентифікованих поховань завдяки проведенню у 2023-2024 роках пошукам зросла до 446.

Ключові слова: євреї, Глухів, надгробки, поховання, Глухівський єврейський цвинтар, колективний портрет, міжнародна співпраця, краєзнавство.

Цитування. Назарова В.В., Гриценко А.П., Ворона П.С. Результати дослідження глухівського єврейського кладовища вченими міжнародного науково-дослідного проєкту у 2023-2024 роках // Сумський історико-архівний журнал. №XLII. 2024. С.5-16 DOI: doi.org/10.21272/shaj.2024.i42.p.5

Виконання спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проєкту “Збереження культурної спадщини єврейського цвинтаря у Глухові Сумської області як єдиного єврейського некрополя на сході України засобами цифрової гуманітаристики” у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка у рамках білатерального міжнародного наукового співробітництва з Державою Ізраїль, затвердженого відповідними нормативними актами міністерства освіти та науки України, значно активізувало увагу до вивчення історії цього старовинного некрополя. Партнерами з Ізраїлю виступили вчені Інституту єврейських досліджень імені Шехтера (м. Єрусалим) в особі директора закладу вищої освіти та наукового керівника проєкту професора Дорона Бара, а також наукового співробітника Інституту єврейських досліджень імені Шехтера кандидата історичних наук Віри Назарової (Гриценко, 2023а: 57-58; Гриценко, 2024b: 44-45; Прокопчук, 2023; Прокопчук, 2024).

Підставою для виконання роботи є Угода між Урядом України та Урядом Держави Ізраїль про співробітництво в галузі науки та технологій від 12.01.1993 р., Програма наукового та технологічного співробітництва між Урядом України та Урядом Держави Ізраїль від 22.12.2015 р., протокол науково-технологічного співробітництва від 29 травня 2023 р., наказ Міністерства освіти і науки України від 01.06.2023 р. № 667 “Про затвердження плану заходів щодо реалізації міжнародних наукових та науково-технічних програм та проєктів на 2023 рік” та наказ Міністерства освіти і науки України від 03.07.2023 р. № 806 “Про фінансування спільних українсько-ізраїльських науково-дослідних проєктів у 2023 році”, а також відповідні міністерські накази 2024 року.

Загалом реалізація запланованого на два роки міжнародного проєкту сприяє вирішенню питання фізичного збереження стародавнього єврейського цвинтаря у Глухові шляхом дослідження єврейської спадщини студентами та аспірантами Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка у співпраці з ізраїльськими партнерами, а також створення веб-сайту та бази даних з об’єднанням електронних світлин, геоданих мацев відомостей про поховання, надгробки та відомих осіб.

У попередні роки дослідницею єврейської історії, некрополістом та генеологом, кандидатом історичних наук Вірою Назаровою під час проведення дисертаційного дослідження було виявлено до вже віднайдених раніше краєзнавцями понад 1 тис. надгробків. Однак не були зафіксовані їхні геодані, точні розміри та матеріали з яких виготовлені мацеві та поховальні плити.

Під час першого підготовчого етапу міжнародного проєкту ще у травні – липні 2023 року учасниками проєкту було вивчено праці краєзнавця Михайла Часницького, який у 2009 та 2011 роках опублікував дві книги “Глухів. Євреї. Пам’ять жива. Сторінки історії єврейської громади” (Часницький, 2009) та “Євреї. Глухів та Сумщина” (Часницький, 2011), відповідно. Також значну інформацію було опрацьовано з наукових

та науково-популярних публікацій дослідниці В. Назарової (зокрема, її дисертаційне дослідження на тему “Надгробки XIX – початку XX ст. єврейського цвинтаря міста Глухова як об’єкти культурної спадщини”) (Назарова, 2019а; Назарова, 2019с; Назарова, 2019е; Назарова, 2019f; Гриценко, 2022), яка представляє ізраїльську дослідницьку групу, яка бере участь в українсько-ізраїльському проекті.

У 1794 році євреї отримали право легального проживання у деяких губерніях, зокрема у Чернігівській. Так вони принесли на Глухівщину свою культуру, мову та традиції. До 1800 року в Глухові вже мешкало 342 євреї (Назарова, 2019а: 71; Назарова, 2019с: 206; Гриценко, 2023а: 58). Тобто, на відміну від Поділля, Галичини, Буковини чи Одещини на півночі нинішньої Сумщини (тодішньої Чернігівської губернії) не було великих єврейських громад. У другій половині XIX ст. єврейська громада у Глухові вже налічувала 2 640 осіб (чоловіків – 1321 та жінок – 1319) (Домонтович, 1865: 120-121).

У перше десятиліття XX ст. у Глухові проживало до 2 тисяч єврейських сімей (ДАКО. ф.3050, оп. 1, спр. 195: 22), тобто, близько 6 000 жителів, що становило майже третину всього населення міста. З початком Першої світової війни єврейська громада помітно збільшила свою чисельність за рахунок припливу біженців із західноукраїнських губерній. Потім почався період частих змін влади, погромів, міграції євреїв у великі міста, закриття синагоги та совєтської боротьби з релігією, сталінських репресій, Другої світової війни та масового знищення євреїв.

Всі ці фактори призвели до поступового зникнення у Глухові традиційного єврейського способу життя, і значне зменшення колись великої єврейської громади, скоротивши її чисельність до кількох десятків людей. Частина з них працювали в закладах освіти, зокрема, у Глухівському педагогічному інституті (Гриценко, 2023с; Гриценко, 2024а: 84). У роки Другої світової війни у Глухові було знищено будівлю Золотоверхої синагоги та згоріли всі метричні книги глухівського рабинату. Єдиним матеріальним свідченням єврейської громади, що колись процвітала в Глухові, залишається лише старовинний цвинтар. Його кам’яні надгробки з традиційним різьбленим декором та епітафіями івритом становлять значну історичну цінність, а ще більше завдяки науковому поєднанню можливостей генеалогії, літератури та мистецтва (Назарова, 2019е; Назарова, 2019d; Гриценко, 2023b: 1094-1095; Голуб, 2023b: 89; Ткаченко, 2024: 171-172).

Єврейське кладовище в Глухові відрізняється масовістю надгробних плит, що збереглися. За даними, станом на 2019 р. їх загальна кількість перевищувала 1040 шт., 438 із яких датувалися XIX – початком XX ст. (до 1921 року) і можуть вважатися пам’ятками історії місцевого значення та потребують охорони з боку держави та громадськості. Важливу роль у їх збереженні можуть відігравати також й здобувачі освіти, завдяки організації пам’яткоохоронної роботи педагогами в закладах загальної середньої та вищої освіти (Гриценко, 2022: 107; Голуб, 2023а: 92).

Учасниками спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проекту (наукові співробітники, аспіранти та студенти кафедр історії, правознавства та методики навчання, а також технологічної та професійної освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка) у вересні – листопаді 2023 року було проведено розвідку та безпосереднє вивчення надгробків єврейського цвинтаря.

У листопаді 2023 року представниками української наукової команди також відбулося службове відрядження з метою обміну досвідом та уточнення методології дослідження написів на надгробках, їх прочитання у селищі Меджибіж, селі Требухівці Хмельницької області, місті Бердичів Житомирської обл., селі Нова Прилука Вінницької обл., а також у місті Умань Черкаської обл. Завдяки цьому відбулася зустріч з представниками громадської організації “Єврейсько-української дружби “Меджибіж-єхаль бал шем ТОВ”, релігійної громади “Уманська єврейська асоціація”. Плідною була зустріч зі видатним фахівцем

світового рівня рабином Ізраєлем Меїр Габаєм (він також директор організації Agudas Ohalei Tzadikim), знайомства з результатами його діяльності в Україні (зокрема, реставрації надгробків у селищі Меджибіж) та розшифрування написів на надгробках.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 13.03.2024 р. № 317 “Про деякі питання реалізації міжнародних наукових та науково-технічних програм та проєктів у 2024 році” й наказу Міністерства освіти і науки України від 15.03.2024 р. № 334 “Про фінансування спільних українсько-ізраїльських науково-дослідних проєктів у 2024 році” навесні цього року відновилися польові дослідження. Зокрема, вже у квітні та травні 2024 року було проведено додаткове вивчення та виявлення нових поховань на єврейському цвинтарі м. Глухова. У рамках спільного українсько-ізраїльського проєкту восени 2023 року та навесні 2024 року здійснюється максимально можливий пошук невідомих досі надгробків та у співпраці з колегами з Ізраїлю проводиться активна робота із розшифрування епітафій віднайдених надгробків (Гриценко, 2024b: 46, 47).

Крім того, вченими проєкту велася робота з уточнення текстів епітафій найцікавіших з різних точок зору надгробків. У процесі цієї роботи було виявлено низку поховань, розташованих уздовж західного кордону цвинтаря. У радянські роки вздовж цієї лінії було встановлено огорожу та влаштовано водовідвідну канаву. Через те, що викопана при цих роботах земля нікуди не вивозилася, а сипалася поруч із траншеєю безпосередньо на територію цвинтаря. Насип, що утворився таким чином, поховав під собою цілу низку надгробних плит, про існування яких через багато років ніхто вже не підозрював. У рамках експедиційних робіт на цвинтарі науковими співробітниками, студентами та аспірантами Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка було виявлено цю низку могил, здійснено точковий пошук засипаних надгробків та здійснено очищення їх від шару землі та покритої її за кількка десятиліть рослинності.

Наразі (станом на травень 2024 року) в результаті проведеної роботи виявлено 14 невідомих раніше поховань, 6 надгробків із яких збереглися фрагментарно (головним чином, це основи надгробків, без написів або такі, що містять лише завершальну усталену в єврейській традиції формулу епітафії). Таким чином, загальна кількість відомих поховань Глухівського єврейського цвинтаря наразі досягла кількості – 1056. При співпраці з ізраїльськими колегами були розшифровані тексти епітафій решти 8 надгробків, знайдених у польовий сезон осені 2023-го і весни 2024 року (Гриценко 2024b: 47; Ткаченко, 2023: 67-68; Назарова, 2019f). Усі вони є пам’ятками історії. Загальна кількість поховань Глухівського єврейського цвинтаря, які становлять інтерес з погляду історії, тепер зросла до 446.

Серед нововиявлених об’єктів особливий інтерес представляє комбінований надгробок (стела + саркофаг) над похованням незаміжньої дівчини (ім’я в епітафії відколото), доньки р. Моше Бабад, яка є нащадком відомого рабина, глави рабинського суду відомого польського міста Кракова Авраама Єгошуа Хашеля. Про це свідчить епітафія на стелі:

הבתולה בת ר משה באבד נכדית הגאון רבינו ר העשול אבד דקראקי נפט ערת אדר תרעו תנצבה	дівчинка [ім'я відбито] донька р. Моше Бабад онука гаона нашого Реббе р. Хашеля глави рабинського суду Кракова померла напередодні молодика адар [30 швата] 5676 Нехай буде її душа зав’язана у вузлі життя разом із душами....
--	--

За григоріанським календарем дата смерті дівчинки 4 лютого 1916 року. Як вона потрапила до Глухова зараз вивчають наукові співробітники проєкту, а пращури дівчинки настільки відомі і знамениті, що розповідати про її родину недоречно у межах цієї статті і вимагає окремого викладу.

Поряд із похованням дівчинки з родини Бабад було виявлено надгробок Сари-Естер доньки р. Песах Бурштинського (Гриценко, 2024b: 46). Епітафія також написана івритом:

הבתולה	дівчина
שרה אסתר	Сара Естер
בת ר פסח	Донька р. Песах
בורשטינסקי	Бурштинський
נפטרה טז ואב	Померла 16 ава
שנת תרע"ה	Рік 5675
תנצבה	Нехай буде її душа зав'язана у вузлі життя

За григоріанським літочисленням дівчинка померла 27 липня 1915 року.

Трохи далі в цьому ж ряду між основами двох надгробків було знайдено відколота і повалена на землю мацева з могили ще однієї дівчини – Фруми, доньки Зеліка Грінблат, яка померла 22 листопада 1918 року.

פנ	Тут спочиває
הבתולה פרומא	дівчина Фрума
בת ר זעליק	донька р. Зеліка
גרינבלאט	Грінблат
נפת י"ח כסלו	Померла 18 кіслева
שנת תרע"ח	Рік 5679
תנצבה	Нехай буде її душа зав'язана у вузлі життя

По сусідству по цій же лінії було знайдено ще два поховання, надгробки яких не мають верхньої частини. Однак нижня частина містить фрагменти епітафій, які, незважаючи на втрати, становлять значний науковий інтерес. Епітафія першого з них виконана у віршованій формі російською мовою:

Лютий 1918 р.

О, донько моя! (О, дочь моя!)
 Твій образ незабутній (Твой образ незабвенный)
 Він переді мною всюди завжди (Он предо мной везде всегда)
 Він незмінно (Он неизменно),
 Як уночі на небі зірка (Как ночью на небе звезда)

За віршованим зверненням очевидно, що, як і попередні, надгробок встановлено на могилі дівчини та він вставлений її батьком. Не менш цікавим є і сам вірш. Очевидно, він являє собою скорочену (адаптовану під звернення до доньки, а не коханої) або написану по пам'яті варіацію з вірша Федора Тютчева “Ще мучуся тугою бажань...” (в оригіналі: “Еще томлюсь тоской желаний...”) 1848 року. Подаємо його в перекладі українською Максима Рильського:

Іще горять в душі бажання,
 Іще манить зір краса твоя,
 Крізь любі спогади туманні
 Іще ловлю твій образ я.

Твій образ милий та прекрасний
Всякденно видиться мені,
І недосяжний, і незгасний,
Немов зоря в височині (Тютчев, 1848).

Подібне літературне російськомовне запозичення на єврейському цвинтарі Глухова зустрічається вперше. Особливо важливо відзначити, що воно належить ще періоду імперії та Тимчасового уряду (тобто – до 1918 року). Переважна більшість надгробків цього періоду мають традиційні епітафії єврейською мовою. Подібне відтворення рядків класика свідчить не лише про асиміляцію на той час деяких членів єврейського суспільства Глухова, а й про рівень освіченості та літературні вподобання батька дівчини.

Другий надгробок, хоч і втратив свого часу верхню частину, але його епітафія все ще містить інформацію про поховану тут людину:

ראחלין גולדה	Рахлін Голда
נפטרה כז שנת תרפא	Померла 27 швата 5681 року

Голда померла 5 лютого 1921 року. Про її вік і сімейний стан зробити висновок з тексту епітафії неможливо.

Також не можна визначити вік Хаї І. Притикиної, яка померла 28 травня 1916 року. Її надгробок знайдено в цій же групі поховань і є досить рідкісною на глухівському цвинтарі формою – саркофагом. Текст на надгробку виконано російською мовою.

Вищезгадані надгробки знаходяться в одному ряду в його північній частині. У центральній частині цього ряду було виявлено повалений надгробок Цві-Гірші Фішкіна. Гірша Михелевич був службовцем і у 20-річному віці загинув під час єврейського погрому у Глухові 22-23 лютого 1918 року. Завдяки цій знахідці вдалося ідентифікувати раніше знайдений та ідентифікований надгробок, що лежить по сусідству. Він цілком ідентичне за зовнішнім виглядом, формою та розміром. Надгробок був встановлений на могилі Мойсея Фішкіна, брата Цві-Гірші, який також загинув під час того жажливого погрому. Хлопець також був службовцем, на момент загибелі йому виповнилося 18 років. Повністю відтворити текст епітафій цих надгробків неможливо, але імена і дати смерті на них чітко читаються (Назарова, 2019b: 179; Назарова, 2020: 64; Гриценко, 2024b: 46; Ворона, 2024: 91-92). Батьки втратили у ті дні відразу обидвох своїх синів і встановили на їхніх могилах однакові пам'ятники-стели. За іронією долі під час періоду радянщини та боротьби з релігією обидва ці пам'ятники втратили свої історичні місця.

Завдяки допомозі ізраїльських колег також вдалося прочитати епітафії пари надгробків, які розташовані по сусідству з місцем виявлення надгробків братів-Фішкіних:

פנ הבחור ש'זלמן בר נחום דראגילאו (Закінчення епітафії розібрати неможливо)	Тут спочиває Юнак Шнеур-Залман Син Нахума Драгілев
---	---

Незважаючи на те, що закінчення епітафії наразі розшифрувати неможливо, можна з упевненістю сказати, що цей надгробок встановлено на могилі Залмана Нохимовича Драгілева, 26-річного комерсанта, який також загинув під час погрому наприкінці лютого 1918 року (ДАКО. ф.3050, оп. 1, спр. 195: 29).

Другий ідентифікований надгробок з числа раніше виявлених відноситься до більш раннього періоду (12.06.1913 року):

פנ ר איהו בר יהודה קור ליאנסקי נט"ז סיון שנת תרעג תנצבה	Тут спочиває р. Іху(?) син Єгуди Курлянський помер 7 сівана рік 5673 Нехай буде його душа зав'язана у вузлі життя
--	--

У рамках спільного міжнародного проєкту разом із науковцями інституту єврейських досліджень імені Шехтера вдалося ще також розшифрувати епітафії трьох раніше виявлених надгробків. Важливим результатом уважної діяльності та плідної співпраці, зокрема з науковим співробітником з Ізраїлю Вірою Назаровою, стало потрактування неточностей і прогалин проведених раніше розшифрувань ще 5 надгробків. Зокрема, вдалося прочитати ім'я на жіночому надгробку:

פנ האשה רבקה בת ר ישראל שליד מרחשוין שנתרנגק תנצ בה	Тут похована жінка Рівка донька р. Ізраеля 17 мархешвана 5657 Нехай її душа буде зав'язана у вузол життя разом із душами.
--	--

За григоріанським календарем Рівка померла 24 жовтня 1896 року.

На надгробку Мойші сина Якова Непомнящого вдалося розшифрувати дату смерті покійного – 3 нісан 5673, що за григоріанським літочисленням відповідає 10 квітня 1913 року.

פנ משה בר יעקב ניפאמניאשצי נפטר ג ניסן שנת תרעג תנצבה	Тут похований Мойше син Якова Непомнящий помер 3 нісана рік 5673 Нехай буде його душа зав'язана у вузлі життя
---	---

Крім того завдяки виконанню спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проєкту “Збереження культурної спадщини єврейського цвинтаря у Глухові Сумської області як єдиного єврейського некрополя на сході України засобами цифрової гуманітаристики”, вперше було прочитано на надгробку і тепер точно встановлено дати народження та смерті відомого єврейського письменника Лазаря Давидовича Цвейфеля, похованого на глухівському цвинтарі. Він народився 5 нісана 5575 року, що за григоріанським календарем тотожно 14 квітня 1815 року. Помер відомий письменник 9 адара 5648 року, тобто, 21 лютого 1888 року.

Завдяки старанням та науковим пошукам українських колег було виявлено ім'я та по батькові Лева Менделевича Сорокіна, надгробок якого є ще одним саркофагом, розколотим у кількох напрямках і таким, що втратив фрагмент епітафії, виконаної

російською мовою. В результаті ґрунтового очищення та промальовування напівстертих написів вдалося прочитати ім'я представниці потомствених почесних громадян Лазарєвих – поховану в 1866 році жінку, яку звали в русифікованому варіанті Луїзою Марківною. Дублюючий напис на івриті на даному надгробку відсутній.

Таким чином, у ході першого етапу співпраці українських та ізраїльських науковців було розшифровано сім епітафій нововиявлених надгробків та епітафії з трьох надгробків, прочитати які раніше не було можливим. Крім цього було внесено уточнення та доповнення до епітафій ще шести раніше виявлених надгробків.

Ретельна та методична робота триває й надалі, але навіть перші скромні результати дозволяють зробити висновки про наявність на Глухівському єврейському цвинтарі ще однієї відокремленої ділянки для поховання незаміжніх дівчат по західному кордону кладовища. Також нові знахідки підтверджують локалізацію поховань жертв єврейського погрому 22-23 лютого 1918 року у південно-західній частині цвинтаря.

Отже, зібрані історичні дані мають історичну, наукову, екологічну та хронологічну цінність та дозволяють визначити особливості розвитку глухівської єврейської громади, її найбільш відомих представників, носіїв єврейських традицій та культури за радянських часів. Восени 2024 року наші науково-дослідні роботи отримають подальше дослідження повалених та розбитих надгробків, їх підняття та опрацювання отриманої інформації з метою фізичного та інформаційного збереження цвинтаря як єврейської спадщини України, а також популяризації цієї тематики серед населення.

Література:

Ворона, 2024 – Ворона П. Встановлення осіб похованих на глухівському єврейському кладовищі – жертв погрому 1918 року // “Глухівські історико-філософські читання”: збірник наукових праць. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 91-94.

Голуб, 2023а – Голуб А.А. Глухівські євреї, проблеми укорінення, особливості поховальних плит // Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Глухів, 2023. Вип. 2. С. 88-91.

Голуб, 2023б – Голуб А.А. Глухівське єврейське кладовище: заснування та національна специфіка відвідування // XIII “Глухівські наукові читання – 2023. Актуальні питання суспільних і гуманітарних наук”: матеріали Міжнародної інтернет-конференції. Глухів, 2023. С. 31-32.

Гриценко, 2022 – Гриценко А., Назарова В. Поховання 1922-1991 рр. Глухівського єврейського цвинтаря в контексті історії єврейської громади міста // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, Т. 35. Кам’янець-Подільський, 2022. С. 104-112.

Гриценко, 2023а – Гриценко А.П., Гриценко В.А. Дослідження Глухівського єврейського кладовища в рамках спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проекту восени 2023 року // Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: збірник наукових праць. Глухів, 2023. Вип. 2. С. 57-61. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2205> (дата звернення: 07.03.2024).

Гриценко, 2023б – Гриценко А.П., Ткаченко Н.М., Голуб А.А. Історія Глухівського єврейського цвинтаря: традиції поховань та особливості надгробків // “Актуальні питання у сучасній науці (Серія “Педагогіка”, Серія “Право”, Серія “Економіка”, Серія “Державне управління”, Серія “Техніка”, Серія “Історія та археологія”)”. Київ, 2023. № 11 (17) С. 1091-1101. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/7383> (дата звернення: 07.03.2024).

Гриценко, 2023с – Гриценко А.П., Колієнко А.А. Особливості викладання історії та релігійного виховання в Глухівському учительському інституті (1874–1917 рр.) // Культурологічний альманах. 2023. Вип. 3. С. 119-125. URL : <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> (дата звернення: 22.04.2024).

Гриценко, 2024а – Гриценко В. Діяльність євреїв у глухівському педагогічному інституті // “Глухівські історико-філософські читання”: збірник наукових праць. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 84-88.

Гриценко, 2024б – Гриценко А. П. Дослідження Глухівського єврейського кладовища в рамках спільного українсько-ізраїльського науково-дослідного проекту в 2023-2024 роках // Наука та освіта в умовах війни. Глухів, 2024. С. 44-48.

ДАКО – Державний архів Київської області.

Домонтович, 1865 – Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / Состав. М. Домонтович. Санкт-Петербург, 1865. 686 с.

- Назарова, 2020 – *Назарова В.В.* Братская могила евреев, погибших во время погрома в Глухове 7-8 марта 1918 года // *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Глухів-Київ, 2020. Випуск 13. С. 62-66.
- Назарова, 2019a – *Назарова В.В.* Еврейское кладбище города Глухова, его история, описание, особенности и роль в еврейской общине // *Духовно-нравственное воспитание*. Москва, 2019. №3. С. 69-77.
- Назарова, 2019b – *Назарова В.В.* Єврейські погроми в Глухові у 1918-1919 роках // *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2019. № 1. С. 178-184.
- Назарова, 2019c – *Назарова В.В.* История возникновения и развития еврейской общины города Глухова // *Сіверщина в історії України*. Глухів, 2019. Випуск 12. С. 203-211.
- Назарова, 2019d – *Назарова В.В.* Історико-культурне значення надгробків єврейського цвинтаря м. Глухова // *Часопис української історії*. Київ, 2019. Вип. 40. С. 135-141.
- Назарова, 2019e – *Назарова В.В.* Надгробки XIX – початку XX ст. єврейського кладовища міста Глухова як об'єкти культурної спадщини: дис. канд. іст. наук: 26.00.05. Київ, 2019. 222 с.
- Назарова, 2019f – *Назарова В.В.* Резной декор надгробий еврейского кладбища г. Глухова, его символы, семантика и художественная ценность // *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу*. Матеріали третіх наукових читань. Глухів-Ніжин, 2019. С. 97-113.
- Назарова, 2019g – *Назарова В.В.* Фрагменти біографій найяскравіших представників єврейської общини м. Глухова XIX – початку XX століття, чий надгробки на могилах збереглися на глухівському єврейському кладовищі // *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2019. № 2. С. 89-96.
- Прокопчук, 2023 – Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / укладачі: *Прокопчук В.С., Гриценко А.П.* Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2023. 146 с.: фото. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> (дата звернення: 22.04.2024).
- Прокопчук, 2024 – *Прокопчук В.С., Гриценко А.П.* Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник: 2-ге видання: доповнене. Суми: ФОП Цьома С. П., 2024. 136 с.: фото.
- Ткаченко, 2024 – *Ткаченко Н., Гриценко А.* Жіночі поховання глухівського єврейського кладовища // *“Глухівські історико-філософські читання”*: збірник наукових праць. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 170-173.
- Ткаченко, 2023 – *Ткаченко Н.М.* Збереження історико-культурної спадщини в умовах війни як актуальна проблема сучасності // *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування*: збірник наукових праць. Глухів, 2023. Вип. 2. С. 67–69.
- Тютчев, 1848 – *Тютчев Ф.* Еще горятъ в души бажанья... / Пер. М. Рильського // Сайт Укр. Ліб. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=4133> (дата звернення 20.05.2024).
- Часницький, 2009 – *Часницький М. М.* Глухов. Евреи. Память жива... Страницы истории еврейской общины Глуховщины. Киев: Атопол, 2009. 317 с.
- Часницький, 2011 – *Часницький М. М.* Евреи. Глухов и Сумщина. Страницы истории евреев Глуховщины и Сумщины. Киев: Золоті ворота, 2011. 380 с.

References

- Vorona, 2024 – *Vorona P.* Vstanovlennia osib pokhovanykh na hlukhivskomu yevreiskomu kladovyshchi – zhertv pohromu 1918 roku [Identification of the persons buried at the Gluhiv Jewish cemetery – victims of the 1918 pogrom] // *«Hlukhivski istoryko-filosofski chytannia»: zbirnyk naukovykh prats*. Hlukhiv, 2024. Vyp. 2. S. 91-94. [in Ukrainian].
- Holub, 2023a – *Holub A.A.* Hlukhivski yevrei, problemy uкорinennia, osoblyvosti pokhovalnykh plyt [Hlukhiv Jews, rooting problems, features of burial slabs] // *Aktualni pytannia doslidzhennia istorychnoi nauky y vykladannia predmetiv hromadianskoi ta istorychnoi osvithoi haluzi v umovakh reformuvannia: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Hlukhiv, 2023. Vyp. 2. S. 88-91. [in Ukrainian].
- Holub, 2023b – *Holub A.A.* Hlukhivske yevreiske kladovyshche: zasnuvannia ta natsionalna spetsyfika vidviduvannia [Hlukhiv Jewish cemetery: establishment and national specifics of visiting] // XIII “Hlukhivski naukovy chytannia – 2023. Aktualni pytannia suspilnykh i humanitarnykh nauk”: materialy Mizhnarodnoi internet-konferentsii. Hlukhiv, 2023. S. 31-32. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, 2022 – *Hrytsenko A., Nazarova V.* Pokhovannia 1922-1991 rr. Hlukhivskoho yevreiskoho tsvyntaria v konteksti istorii yevreiskoi hromady mista [Burials 1922-1991 at the Hlukhiv Jewish Cemetery in the context of the history of the city's Jewish community] // *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky*, T. 35. Kamianets-Podilskyi, 2022. S. 104–112. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, 2023a – *Hrytsenko A.P., Hrytsenko V.A.* Doslidzhennia Hlukhivskoho yevreiskoho kladovyshcha v ramkakh spilnoho ukrainsko-izraelskoho naukovo-doslidnoho proiektu voseny 2023 roku [Research of the Hlukhiv Jewish cemetery within the framework of a joint Ukrainian-Israeli research project in the fall of 2023] // *Aktualni pytannia doslidzhennia istorychnoi nauky y vykladannia predmetiv hromadianskoi ta istorychnoi osvithoi haluzi v umovakh reformuvannia: zbirnyk naukovykh prats*. Hlukhiv, 2023. Vyp. 2. S. 57-61. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2205> (data zvernennia: 07.03.2024). [in Ukrainian].
- Hrytsenko, 2023b – *Hrytsenko A.P., Tkachenko N.M., Holub A.A.* Istoriia Hlukhivskoho yevreiskoho tsvyntaria: tradytsii pokhovan ta osoblyvosti nadhrobki [The history of the Hlukhiv Jewish cemetery:

traditions of burials and features of tombstones] // “Aktualni pytannia u suchasni nautsi (Seriiia “Pedahohika”, Seriiia “Pravo”, Seriiia “Ekonomika”, Seriiia “Derzhavne upravlinnia”, Seriiia “Tekhnika”, Seriiia “Istoriia ta arkheolohiia”). Kyiv, 2023. № 11 (17) S. 1091-1101. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/7383> (data zvernennia: 07.03.2024). [in Ukrainian].

Hrytsenko, 2023c – *Hrytsenko A.P., Koliienko A.A.* Osoblyvosti vykladannia istorii ta relihiinoho vykhovannia v Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti (1874–1917 rr.) [Peculiarities of teaching history and religious education at the Hlukhiv Teachers’ Institute (1874–1917)] // *Kulturolohichniy almanakh*. 2023. Vyp. 3. S. 119-125. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> (data zvernennia: 22.12.2023). [in Ukrainian].

Hrytsenko, 2024a – *Hrytsenko V.* Diialnist yevreiv u hlukhivskomu pedahohichnomu instytuti [Activities of Jews at the Gluhiv Pedagogical Institute] // “Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia”: zbirnyk naukovykh prats. Hlukhiv, 2024. Vyp. 2. S. 84-88. [in Ukrainian].

Hrytsenko, 2024b – *Hrytsenko A.P.* Doslidzhennia Hlukhivskoho yevreiskoho kladovyshcha v ramkakh spilnoho ukrainsko-izraelskoho naukovo-doslidnoho proiektu v 2023-2024 rokakh [Research of the Hlukhiv Jewish Cemetery within the framework of a joint Ukrainian-Israeli research project in 2023-2024] // *Nauka ta osvita v umovakh viiny*. Hlukhiv, 2024. S. 44-48. [in Ukrainian].

DAKO – Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. [in Ukrainian].

Domontovich, 1865 – *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Chernigovskaya guberniya* [Materials for the geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Chernigov province] / Sostav. M. Domontovich. Sankt-Peterburg, 1865. 686 s. [in Russian].

Nazarova, 2020 – *Nazarova V.V.* Bratskaya mogila evreev, pogibshykh vo vremya pogroma v Gluhove 7-8 marta 1918 goda [Mass grave of Jews killed during the pogrom in Hlukhiv on March 7-8, 1918] // *Sivershina v istoriyi Ukrainy*. Naukove vidannya. Gluhiv-Kyiv, 2020. Vipusk 13. S. 62-66. [in Russian].

Nazarova, 2019a – *Nazarova V.V.* Evrejskoe kladbishe goroda Gluhova, ego istoriya, opisanie, osobennosti i rol v evrejskoj obshine [Jewish cemetery of the city of Hlukhiv, its history, description, features and role in the Jewish community] // *Duhovno-nravstvennoe vospitanie*. Moskva, 2019. №3. S. 69-77. [in Russian].

Nazarova, 2019b – *Nazarova V.V.* Yevreiski pohromy v Hlukhovi u 1918-1919 rokakh [Jewish pogroms in Hlukhiv in 1918-1919] // *Sivrianskyi litopys*. Chernihiv, 2019. № 1. S. 178-184. [in Ukrainian].

Nazarova, 2019c – *Nazarova V.V.* Istoriya vzniknoveniya i razvitiya evrejskoj obshiny goroda Gluhova [History of the emergence and development of the Jewish community of the city of Glukhov] // *Sivershina v istoriyi Ukrainy*. Gluhiv, 2019. Vipusk 12. S. 203-211. [in Russian].

Nazarova, 2019d – *Nazarova V.V.* Istoryko-kulturne znachennia nadhrobky yevreiskoho tsvyntaria m. Hlukhova [Historical and cultural significance of tombstones of the Jewish cemeteries of Hlukhiv] // *Chasopys ukrainskoi istorii*. Kyiv, 2019. Vyp. 40. S. 135-141. [in Ukrainian].

Nazarova, 2019e – *Nazarova V.V.* Nadhrobky XIX – pochatku XX st. yevreiskoho kladovyshcha mista Hlukhova yak obiekty kulturnoi spadshchyny: dys. kand. ist. nauk: 26.00.05. [Tombstones of the 19th and early 20th centuries. of the Jewish cemetery of the city of Hlukhiv as objects of cultural heritage: diss. Ph.D. history Sciences: 26.00.05]. Kyiv, 2019. 222 s. [in Ukrainian].

Nazarova, 2019f – *Nazarova V.V.* Reznij dekor nadgrobij yevreiskogo kladbisha g. Gluhova, ego simvoly, semantika i hudozhestvennaya cennost [Carved decoration of tombstones of the Jewish cemetery in Hlukhiv, its symbols, semantics and artistic value] // *Ukrayinska nekropolistika v konteksti suchasnogo istoriografichnogo procesu*. Materiali tretih naukovykh chitan. Gluhiv-Nizhin, 2019. S. 97-113. [in Russian].

Nazarova, 2019g – *Nazarova V.V.* Frahmenty biohrafii naiiaskravishykh predstavnykiv yevreiskoi obshchyny m. Hlukhova XIX – pochatku XX stolittia, chy nadhrobky na mohylakh zberekhlysia na hlukhivskomu yevreiskomu kladovyshchi [Fragments of biographies of the most prominent representatives of the Jewish community of Hlukhiv in the 19th and early 20th centuries, whose gravestones are preserved in the Hlukhiv Jewish cemetery] // *Sivrianskyi litopys*. Chernihiv, 2019. № 2. S. 89-96. [in Ukrainian].

Prokopchuk, 2023 – *Pamyatkookhoronna robota v zakladakh zahal’noyi seredn’oyi osvity: navchal’no-metodychnyy posibnyk* [Monument preservation work in general secondary education institutions: educational and methodological manual] / ukladachi: Prokopchuk V. S., Hrytsenko A. P. Hlukhiv: Hlukhivs’kyy NPU im. O. Dovzhenka, 2023. 146 s.: foto. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> (data zvernennya: 22.04.2024). [in Ukrainian].

Prokopchuk, 2024 – *Prokopchuk V.S., Hrytsenko A.P.* Pamyatkookhoronna robota v zakladakh zahal’noyi seredn’oyi osvity: navchal’no-metodychnyy posibnyk: 2-he vydannya: dopovnene [Monument preservation work in institutions of general secondary education: educational and methodological guide: 2nd edition: supplemented]. Sumy: FOP Ts’oma S. P., 2024. 136 s.: foto. [in Ukrainian].

Tkachenko, 2024 – *Tkachenko N., Hrytsenko A.* Zhinochi pokhovannia hlukhivskoho yevreiskoho kladovyshcha [Women’s burials of the Hlukhiv Jewish cemetery] // “Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia”: zbirnyk naukovykh prats. Hlukhiv, 2024. Vyp. 2. S. 170-173. [in Ukrainian].

Tkachenko, 2023 – *Tkachenko N.M.* Zberezhennia istoriko-kulturnoi spadshchyny v umovakh viiny yak aktualna problema suchasnosti [Preservation of historical and cultural heritage in the conditions

of war as an urgent problem of modern times] // Aktualni pytannia doslidzhennia istorychnoi nauky y vykladannia predmetiv hromadianskoi ta istorychnoi osvithoi haluzi v umovakh reformuvannia: zbirnyk naukovykh prats. Hlukhiv, 2023. Vyp. 2. S. 67–69. [in Ukrainian].

Tiutchev, 1848 – *Tiutchev F.* Ishche horiat v dushi bazhannia... [Desires still burn in the soul...] / Per. M. Rylskoho // Sait Ukr. Lib. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=4133> (data zvernennia 20.05.2024). [in Ukrainian].

Chasnickij, 2009 – *Chasnickij M.M.* Hlukhiv. Evrei. Pamyat zhiva... Stranicy istorii evrejskoj obshiny Gluhovshiny [Hlukhiv. Jews. Memory lives on... Pages of history of the Jewish community of Glukhovshchina]. Kiev: Atopol, 2009. 317 s. [in Russian].

Chasnickij, 2011 – *Chasnickij M.M.* Evrei. Hlukhiv i Sumshina. Stranicy istorii evreev Gluhovshiny i Sumshiny [Jews. Hlukhiv and Sumy region. Pages of history of Jews of Hlukhiv and Sumy region]. Kiev: Zoloti vorota, 2011. 380 s. [in Russian].

Отримано 05.04.2024

Отримано в доопрацьованому вигляді 20.04.2024

Прийнято до друку 05.05.2024

Submitted 05.04.2024

Received in revised form 20.04.2024

Accepted for publication 05.05.2024